

Engelbrektstidens arkeologi

Medeltidsarkeologin har utvecklats starkt i Sverige de senaste decennierna, i första hand genom grävningar i de medeltida städernas kärnor föranledda av byggnadsarbeten. Men också på landsbygden har undersökningar gjorts i samband med en livaktig forskning om de medeltida borgarna. Några av dessa hör ihop med Engelbrektsupproret, och presenteras här av Mats Mogren, arkeolog vid Lunds universitet.

Janken Myrdal skriver, i litteraturanvisningarna till sin artikel "Den folkliga klasskampen före Engelbrektsupproret" i *Folkets Historia* nr 2 1993, att i analysen av de sociala striderna på 1430-talet, så rycker medeltidsarkeologerna åt sig initiativet. Det blir då till en bjudande plikt för någon ur det skräet att försöka ge en inblick i hur man kan studera detta ämne arkeologiskt.

Man kan tala om Engelbrektstidens arkeologi på olika sätt. I mycket vid bemärkelse innefattar begreppet en beskrivning av hela den verklighet i vilken de politiska händelserna på 1430-talet utspelades och varför de ägde rum. Det skulle omfatta en beskrivning av allmogens och bergsmännens materiella standard och ekonomiska system, det skulle innefatta en beskrivning av vad vi kallar "maktens landskap", dvs. de borgar, befästa städer och andra stödjepunkter för samhällseliten, vilka fungerade som förvaltningsystemens "skelett", och det

skulle definitivt också omfatta en utredning av de utrikes handelsförbindelser, vilka spelade så stor roll i det politiska skeendet.

En sådan beskrivning av Engelbrektstidens arkeologi, skulle dock spränga rammorna för en relativt omfattande doktorsavhandling och kan i ännu mindre utsträckning komma ifråga för en kortare artikel, om denna skall bli meningsfull.

Jag väljer istället att behandla arkeologiska vittnesbörd för själva upproret och dess efterspel, dvs. vad vi idag kan se i form av materiella lämningar vilka ger oss ny kunskap om vad som hände just i samband med Karlskrönikans händelser.

Av de 32 svenska fogdeborgar vilka fanns inom den västra rikshalvan vid Engelbrektsupprorets utbrott (jag utelämnar alltså de 6 i Finland), så brändes med säkerhet 14 st under 1434 och en under 1435 (se kartan fig 1). Osäkerhet

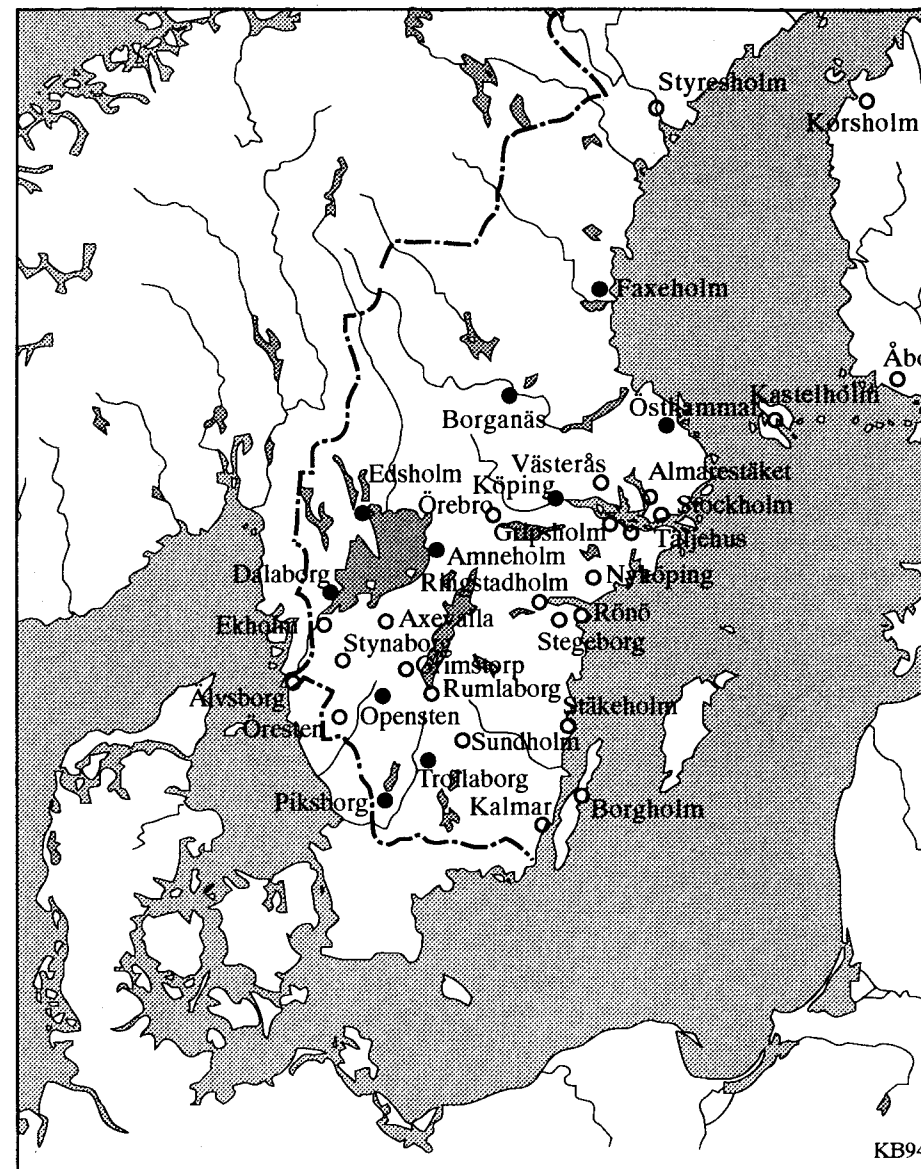

Fig. 1. Karta över 1430-talets svenska fögderiborgar. De fyllda cirklarna anger de tio borgar som brändes i samband med Engelbrektsupproret och som inte återuppbyggdes efteråt. De fem brända som återuppbyggdes var Almarästaket, Gripsholm, Rumlaborg, Tälje hus och Öresten. Karta av K. Behrman, LUHM.

råder om ytterligare fyra stycken, Styresholm (sista omnämning 1405), Ekholm (förfallen 1448), Stynaborg (sista omnämning 1423) och Grimstorp (omnämnt 1413) vars borganläggning upptäcktes så sent som 1985. Grimstorp ansågs tidigare vara ett obefäst gårdsfögheri.

Begränsar vi oss till de 15 som vi säkert vet brändes, så kan vi konstatera att 10 st aldrig återuppbyggdes efter upproren. Dessa ruiner kan alltså betraktas som potentiella arkeologiska "arkiv" innehållande materiella belägg för vad som hände då de förstördes.

Dessa 10 är från söder till norr Piksborg och Trollborg i Småland, Opensten i Västergötland, Amneholm på gränsen mellan Västergötland och Värmland, Dalaborg i Dalsland, Edsholm i Värmland, Köpingshus i Västmanland, Östhammarhus i Uppland (som brändes av sin egen fogde), Borganäs i Dalarna och Faxeholm i Hälsingland. Från detta antal måste vi tyvärr räkna bort Köpingshus, vars ruin fullständigt utplånades redan på 1870-talet i samband med anläggandet av järnvägsstationen i Köping.

De övriga nio kan indelas i tre grupper:

I. De som aldrig har blivit föremål för arkeologiska undersökningar: Opensten, Amneholm och Östhammarhus.

II. De som näst intill totalundersöktes för länge sedan: Piksborg (1908) och Dalaborg (1938).

III. De som har berörts av moderna undersökningar: Trollborg (1989) endast en begränsad provundersökning, Edsholm (1991–1992) tyvärr ganska störd av sentida ingrepp, Borganäs

(1985) också störd men med ca 700 orörd m² som kunde undersökas, Faxeholm (1986–1994).

Vid sidan av Edsholmsmaterialiet, vilket inte är färdigbearbetat, så är det de båda nordligaste borgarna, Borganäs och Faxeholm, som verkar kunna lämna den mesta informationen om upproret just i nuläget. Av en ren händelse så råkar jag ha varit i ledningen för båda undersökningarna och det blir naturligt att begränsa mig till resultaten från dem.

Borganäs

Borganäs fäste utgjorde en befäst del av ett större kungsgårdsområde, Hushagen i Stora Tuna, som det har kallats i senare tid. Det omfattade hela det område som nu utgör SSAB:s (Domnarvets järnverks) område samt det område som utgör Gammelgården, alltså hembygdsgården i Tuna/Borlänge (jfr fig. 2). Kungsgårdens huvudbebyggelse låg ungefär där stålverkets kontorsbyggnader ligger idag. I NV, V och S anslöt bondbyarna Forsa, Borlänge och Mjälga med sina marker.

Hushagen genomkorsades av djupa raviner av den typ som vi känner från flera håll längs Dalälven, mest bekant är väl den i Säter. Själva fästet Borganäs var beläget på näset som sköt ut i älven mot Domnarvsforsen. Strandlinjerna på Hushagssidan har förvandlats betydligt sedan borgens tid. Järnverket ligger till större delen på utfyllnader i älven och forsen är omvandlad till kraftverksdamm. Älven var mycket smalare vid forsen på den tiden, eftersom man har sprängt och vidgat fåran just där forsen var. Forsen lär skall ha varit mycket

Fig 2. En karta över kronofastigheten Hushagen, med Borganäs fäste, vid Borlänge. Den är sammanställd av tre äldre kartor från 1692, 1793 och 1875. De tre borgkullarna ute på näset har infällt de ruiner som man på 1600-talet kunde iakttaga på yttersta kullen. Området vid Domnarvsforsen är idag mycket förändrat genom kraftverksbygge och utfyllnader i älven. Renritning: Erik Nordberg. (Från Mogren & Svensson 1988).

strid för att inte säga våldsam och det skall ha varit helt omöjligt att passera älven där.

Näset hade ganska branta sidor och platån ovanpå styckades upp i delar genom att man grävde tre vallgravar tvärs över. Det rörde sig om torrgravar – de har aldrig varit vattenfyllda. På så sätt skapades tre kullar vilka bar upp borgens olika byggnader.

Vi känner mycket litet till om de båda inre kullarna. Borganäs naggades i kanten gång på gång från och med 1875 då järnvägen drogs fram och den första bron över Domnarvsforsen byggdes, och sedan också då landsvägen drogs förbi rakt genom kullarna 1922. Innerssta kullen försvann helt under olika byggnader och den mellersta schaktades slutgiltigt bort 1949 för att den ökande

biltrafiken skulle få fri sikt. Det gjordes observationer och dokumentationer vid alla tre tillfällena, så vi känner i alla fall till två byggnader som skall ha stått på mellankullen, bl.a. en smedja, men bilden är som sagt mycket vag.

Den yttersta kullen, närmast forsen, känner vi mycket bättre. Det var också borgens huvudparti. Dels dokumenterades det parti, som skars bort av landsvägsbygget 1922, på ett för sin tid mycket nöjaktigt sätt och dels fanns ca 700 m² bevarade, vilka alltså undersöktes mycket noggrant 1985. Idag finns ingenting kvar av Borganäs fäste. Där borgen låg finns nu en rastplats med en minnessten.

Lägger vi ihop 1922 och 1985 års planer så framträder följande bild av hur där såg ut 1434 (fig. 3). Ganska centralt på kullen låg två sammanbyggda hus som bildade borgens huvudanläggning. De mätte tillsammans ca 9×25 meter. Vi har kallat dem för mangårdsbyggnaden (i söder) och magasinshuset (i norr). Mangårdsbyggnaden tycks ha varit av källarstugutyp, dvs på en kraftig stengrund har man placerat en stor timmerbyggnad, ca 9×16 meter stor och måhända i två våningar. I det östra partiet fanns en spisanläggning. Ovanpå källarstugan fanns i ovanvåningen ett golv av stora närmast kvadratiska tegelstenar. Magasinshuset i norr mätte ca 9×9 meter och var inte lika kraftigt grundlagt, så det är osäkert om det har haft en eller två övervåningar. Det fanns dock tegelgolv även där. Utanför dessa hus fanns i öster en stenflisbelagd gårdsplan och på denna en ugn- och torkanläggning i tegel.

Gårdsplanen begränsades mot norr

av en timmervägg. Vi lyckades aldrig få någon entydig bild av hur denna har varit konstruerad, men att den har utgjort något slags "palissad" av liggstimmer är troligt. I detta parti hade man tidigare gjort stora utfyllnader för att vidga den tillgängliga ytan, men man hade börjat få problem med sättningar, så det är tveksamt om palissaden hade blivit så särskilt mycket äldre än den blev, om upproret inte hade kommit emellan.

En äldre källarstuga där man hade fått problem med dagvattenavrinningen från borggården hade redan lagts igen vid tiden för upproret. Borggårdens stenflisbeläggning var mycket effektiv. Hela näset består av mjåla som blir mycket kladdig när det regnar, men borggården var snustorr hela sommaren, sedan vi hade frilagt den. Söder om huvudbyggnaden fanns troligen en mindre byggnad, men vi vet ingenting om dess funktion eftersom den dokumenterades 1922.

Till bilden av miljön vid Borganäs hör också en kvarn. Denna har vi inga arkeologiska belegg för, endast historiska, men i våra rekonstruktioner har vi antagit att platsen för Hushagens kvarn vid 1800-talets mitt, rakt söder om borgen, också har varit det naturligaste kvarnstället under 1400-talet.

Faxeholm

Faxeholm ligger inne i Söderhamn mellan järnvägsstationen och småbåtsmarinan. Då borgen anlades stod Bottenhavets och Söderhamnsfjärdens vatten omkring fem meter högre än det gör idag och Faxeholm var en ö invid fjärdens södra strand. Denna ö var ägg-

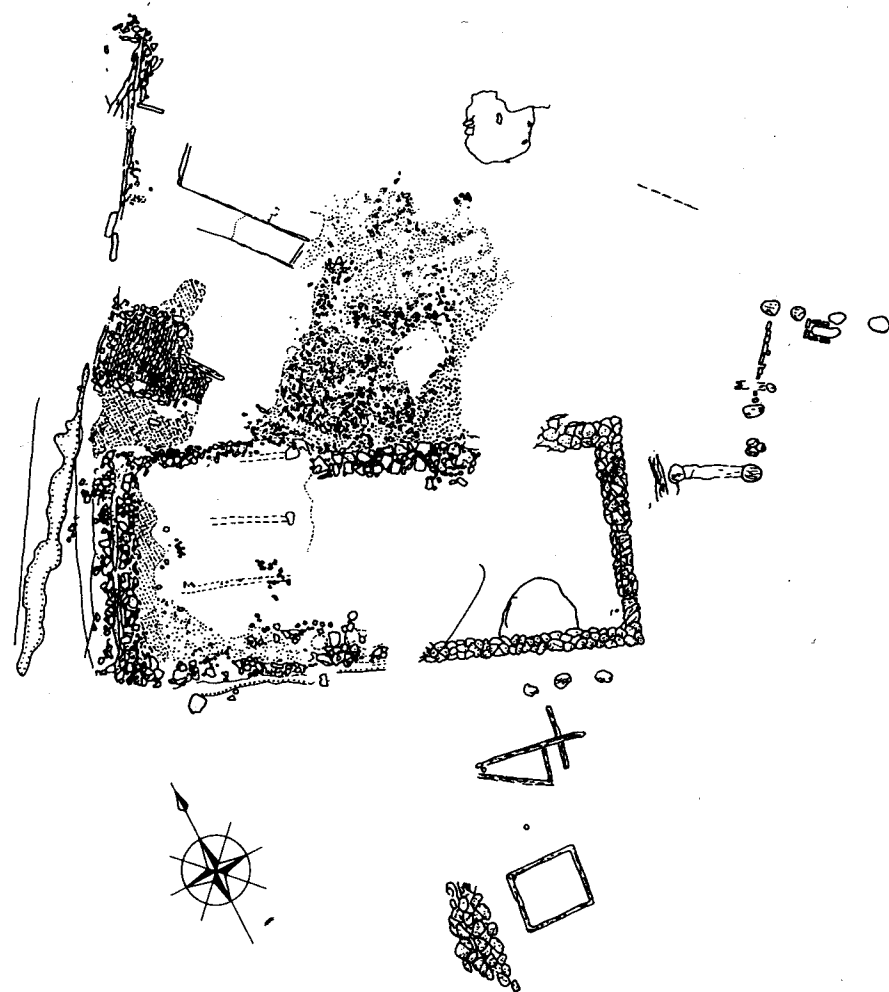

Fig. 3. Borganäs' huvudanläggning på den yttersta kullen. Sammanläggning och renritning av planer från 1922 och 1985. Renritning: Erik Nordberg. (Från Mogren & Svensson 1988).

formad och mätte ca 160×125 meter. Dess krön nådde ca 18 meter över fjärdens yta. Ön skildes från fastlandet i söder av ett grunt sund, vilket redan vid 1600-talets slut hade försvunnit genom

strandförskjutningen. Fastlandet på norra sidan har under senare århundraden haft namnet Ladugården, vilket visar att det var där som borgens agrara ekonomienheter var belägna.

Ön kom att omformas genom att dess sidor terrasserades (se plan fig. 4). En palissad har omslutit anläggningen. Spåren av den har påträffats norr om nr 12 på planen, och den kan idag följas längs ca 2/3 av sin antagna ursprungliga sträckning som en ränna i marken.

Den palissad, som kunde konstateras vara den första kring borgens ytterkant, har så småningom ersatts av en annan palissad på samma plats, men i något annorlunda, och förmodligen stadigare, konstruktion. Den kan idag iaktas på norra sidan i form av, mot den äldre palissadens ränna, rätvinkligt ställda fåror i torvytan med ca två meters mellanrum. De har en gång innehållit stödsylar i markplanet. Den yngre, möjligen också den äldre, palissaden har haft skyttegång på insidan.

I väster finns inga spår av vare sig vall eller palissad. Här har sannolikt skett ett kraftigt ras någon gång efter borgens övergivande, men före 1749 (då den äldsta planen över området ritades), vilket har utplånat de rester som fanns där. Den yta som således har inhägnats av den yttre palissaden har mätt ca 80×120 meter, vilket med hänsyn till den nästan elliptiska formen har omfattat ca 8000 m².

Efter en äldre brand gjordes en del utfyllnader av sten och jord, varvid borggårdsplatån utvidgades något åt väster. Ovanpå byggdes en köksbyggnad, med en mycket kraftig spisanläggning invid mitten av nordväggen. Husets spisen har mätt ca 9×10 meter och har varit byggt i trä. Mer än så kan vi inte säga, så total som förstörelsen varit.

Hur det sett ut för övrigt kring borggården är ännu osäkert. Rester av enkla

byggnader påträffades strax nedanför terrasshaket på både sydsidan och östsidan, men man måste också tänka sig någonting liknande en salsbyggnad i detta område, och det sannolikaste läget är borggårdens sydöstra hörn. Här finns dock kraftiga, recenta, påförda gruslager, varför någon undersökning ännu inte har företagits där – i syfte att spara tid och resurser har vi undersökt ytor med liten pålagring. Kanske frågan kan lösas i framtiden. Strax nedanför borggårdsrektangelns sydvästra hörn påträffades en byggnad som har tolkats som ett eventuellt stall. Den har inte kunnat fasanknytas ännu.

Ca 8–9 meter utanför borggårdsterassens kant återfinnes på alla fyra sidorna resterna efter vallar. Som vi finner dem idag har dessa fyra vallar ingen kontakt med varandra. Möjligen var detta förhållandet även innan 1434. Ingen av vallarna har undersökts, så det är okänt om de har burit upp någon typ av palissad. I vilket fall som helst så demarkerar dessa vallar borgens innersta, centrala parti.

Det sydligaste borgområdet har avskiljts genom att man har uppfört en jordterrass bakom en kallmur i sten. Dess krön har varit i brösthöjd på en person som har stått nedanför. Huruvida den har burit upp en palissad har ännu inte kunnat klarläggas, men det är inte osannolikt.

De norra och östra partierna av området norr om terrassen har använts flitigt till diverse husbyggen. Åtminstone nio konstaterade eller förmodade byggnader har återfunnits inom detta område. Vid nr 6 på planen delundersöktes

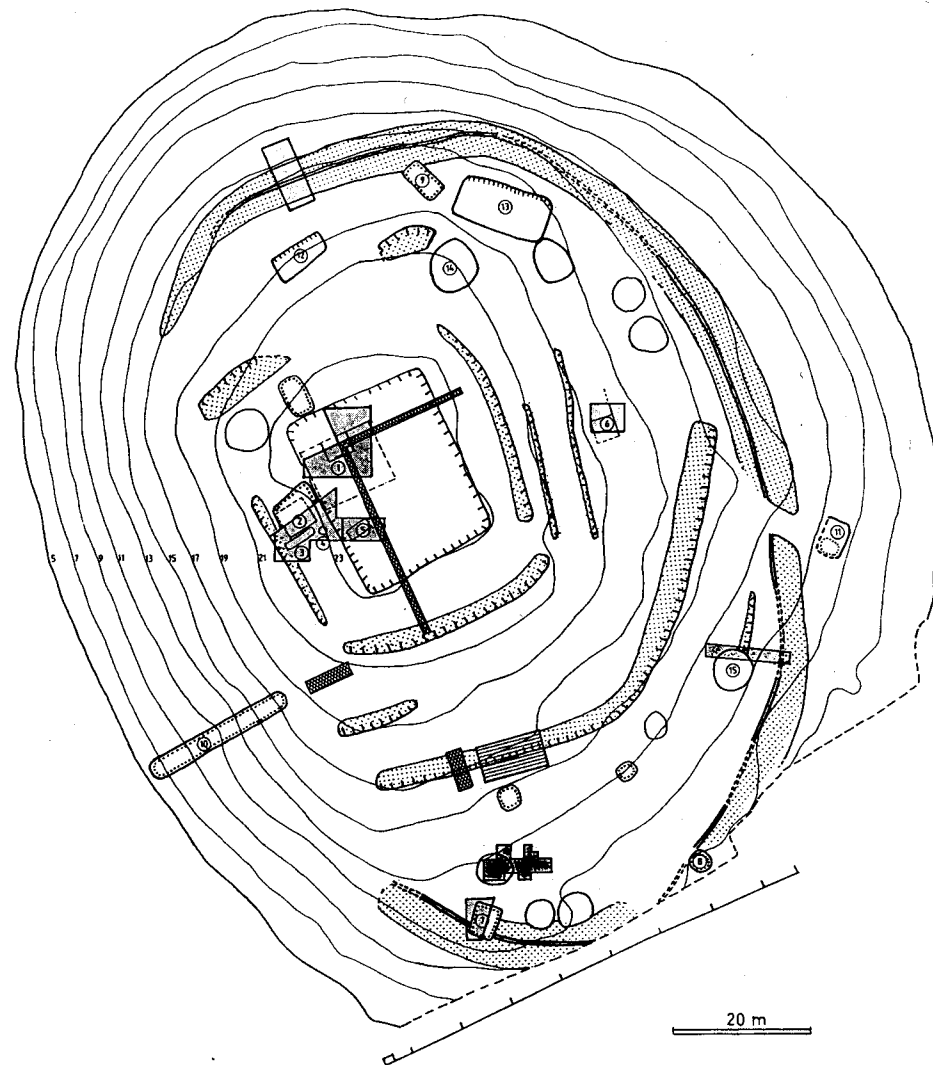

Fig 4. Plan över Faxeholm, upprättad 1987 och kompletterad 1991 och 1994. Endast mark ovan 5-metersnivån har återgivits, vilket motsvarar den ungefärliga utsträckningen av holmen vid den tid då borgen anlades. I söder har delar av holmen naggats i kanten av järnvägs- och vägbygge. Grovt prickraster markerar de vallar och terrasser som bildar borgens grundstruktur. Den dubbla linjen markerar platsen för den omgärdande yttre palissaden, så långt som man känner till den. Rutraster markerar 1986 års provschakt och fint prickraster de ytor som har undersökts 1989, 1991 och 1994. Den stora rektangulära figuren i mitten markerar den inre borggården. Stora spisanläggningar har delvis undersökts vid 1, 6 och 15. Den oregelbundna undersökningssytan inom förborgsområdet i söder markerar platsen för de undersökta järnhanteringsytorna. En smedja har dokumenterats vid 2. Ritning Mats Mogren.

1991 en stor spisanläggning liknande den på borggårdsplatån.

Området söder om terrassen har klara drag av förborg. Inbyggda i palissadvallen finns ett par källarstugor. En av dessa, vid nr 7, undersöktes till hälften 1991 och gav synnerligen anmärkningsvärda resultat. Här påträffades slagg och rester av ugnsväggar i stratigrafiska lägen, vilka indikerar att de härrör från en plats inom förborgsområdet. Slaggen har vid en preliminär granskning visat sig vara av två typer, dels en homogen slagg, som kan tolkas som rester av järnproduktion i en blästerugn, dels en skiktad, starkt kolhaltig slagg som liknar färskningslagg och endera tyder på tackjärnstillverkning eller på en ståltillverkningsprocess. 1994 undersöktes en yta strax nordöst om källaren och där påträffades, invid ett stort slaggvarp, en anläggning som preliminärt har tolkats som en s.k. friskningshård, dvs en hård där man har upparbetat råjärn till smidbar kvalitet. De socio-ekonomiska sammanhang som detta fynd implicerar har varit anade, men dittills aldrig belagda. Sannolikt har råjärn från blästerugnar förts till borgen (möjligen som skattepersedlar) varefter borgens egna hantverkare har sört för att de har omvandlats till vapen och redskap.

Vi har antagit att en lucka i den terrassering som burit upp palissaden på östra sidan har utgjort ingången till borgen, men någon klarhet i detta har ännu inte vunnits. Partiet är utforskat och en nyupptäckt stenkonstruktion (nr 11) just utanför denna öppning har inte heller kunnat tolkas nöjaktigt. Eventuellt utgör den fundamentet till en mindre byggnad.

På västra sidan finns en gåtfull anläggning, vilken allt sedan 1700-talet har lockat till spekulationer. Det rör sig om en bred ränna i kullens västra, branta sluttning, vars övre ände torde ha haft kontakt med palissaden på denna sida och vars nedre ände överensstämmer mycket väl med den ungefärliga vattenlinjen vid borgens tillkomsttid. Lantmätaren von Rehausen tolkade 1749 den som en förbindelsegång mellan borggården och vattnet, och det torde vara detta som är upphovet till den legendflora om hemliga gångar i Faxeholms borgkulle som länge har traderats i Söderhamn. Den är inte undersökt och von Rehausens tolkning kan väl än så länge vara lika så god som någon annan. I den dåtida fjärden, ca 25–30 meter utanför strandkanten, har under 1700- och 1800-talen iakttagits en mängd träpålar, vilka eventuellt kan ha ingått i ett slags hamnanläggning och som därmed skulle hjälpa till att förklara den märkliga ”gången”. På senare tid har dock forskningen kommit att uppmärksamma förekomsten av pålspärrar kring de medeltida borgarna, så t.ex. vid de i tid och rum närbelägna och i funktion överensstämmande Raseborg och Kastelholm, så innan några nyfynd görs (vilket inte är alldeles sannolikt så som området har påverkats av sentida exploatering), kan vi knappast avgöra dessa lämningars funktion.

Borgens förbindelse med fastlandet har dokumenterats av von Rehausen, och även i samband med en kartering 1882. 1749 talas om ”pålar och stenkistor” och 1882 om ”tjugu fot breda stenrabb”. Enligt de gamla karteringarna har bron, inklusive den eventuella vind-

bryggan, mätt ca 95 meter från Holmängesbacken till brofästet på Faxeholmens sydspets. Vi har idag ingen möjlighet att kontrollera dessa uppgifter eftersom alla spår av bron, pålningarna och även det parti av själva holmen där brofästet låg är helt bortschaktade i samband med ett husbygge vid sekelskiftet, anläggandet av järnvägen och Faxeholmsgatan.

Borgarna och närmiljön

Faxeholm ger alltså intryck av att vara en starkare anläggning än Borganäs, men liksom grannborgen i talarna var den byggd i timmer – helt enligt de lokala byggnadstraditionerna. Det är endast i spis och ugnsanläggningar som tegel har kommit till användning (förutom i golvet i Borganäs huvudbyggnad). Ugn- och torkanläggningen i Borganäs måste anses vara ett av de allra första exemplen på tegelanvändning i landskapet. I det byggnadshistoriska materialet har vi bara hittat ett enda exempel på tidigare tegelanvändning och det är i den närbelägna Torsångs kyrka.

Trots att anläggningarna alltså verkar mycket enkla i jämförelse med de stora sydsvenska borgarna, så blir de – om man sätter dem i relation till sin närmaste omgivning – klart manifesterade och att se som tydliga statusmarkörer. Vi vet att teglet i Borganäs är slaget och bränt på platsen (dess mineralogiska sammansättning är i överensstämmelse med Tunaslättnens leror) vilket innebär att man med all sannolikhet har måst importera tegelslagare och förstås även murare utifrån. Även detta är en statusmarkering.

Måhända skall vi också tolka dessa fakta som mötet mellan syd- och nord-skandinavisk brödkultur. Herrarna och knektarna på borgen kanske krävde jäst rågröd, kanske t.o.m. vetebröd, och därmed täckta ugnar, medan de ojästa kornbröden som hörde hemma i landskapet fick duga åt en lokalt rekryterad underhållspersonal.

Vad hände 1434?

Vad hände då egentligen 1434 vid de båda borgarna? Kan det arkeologiska materialet ge oss någon ny kunskap? Ja faktiskt, och bilden, så som jag har tolkat den, visar sig vara mycket olikartad vid de båda platserna.

Det är egentligen otroligt lite vi vet utifrån historiska källor om det faktiska händelseförloppet. I båda fallen inskränker det sig till några få rader i Karlskrönikan. Det finns ett dokument till, vilket belyser Borganäs, men det tänker jag be att få återkomma till mot slutet.

Karlskrönikans uppgifter är alltså mycket stilerade och går i princip ut på att ”de brände det fästet neder i grund och drogo så dädan i samma stund”. Om Borganäs får vi dock veta att det skedde på Sancte Johannes dag, dvs Midsommardagen.

Vad gäller Faxeholm finns ett intressant dokument, som inte kan betraktas som en historisk källa egentligen, eftersom det är nedskrivet mot slutet av 1600-talet, men som tycks bygga på ett traditionsmaterial och därmed kan innehålla en kärna av sanning. Det är den s.k. Delsbovisan eller Faxehusvisan, som utger sig för att skildra upproret i

Hälsingland. Det finns bara fyra strofer bevarade:

Det hände sig att om Marjemässdag
Och rätt om midnattstid
De skuto elden på Faxehus
Att lågan stod änd i sky
Faxehus ligger i svartom brandom

Där bo så mången man i Hälsingland
I så storan vända
Fyra för årder och sex för harv
Och åtta för plojen stånda
Faxehus ligger i svartom brandom

De gingo sig från Delsbo
Och intill Delsbo rå
De höggo fläsket av krokarne
Så långt de kunde nå
Faxehus ligger i svartom brandom

Tröster man i Rengsjö
Sammalund i Mo
De togo deras båtar bort
De kunde inte undan ro
Faxehus ligger i svartom brandom

Detta kan man ju tro på om man vill. Det finns i alla fall ett antal intressanta upplysningar i visan: man skall ha stormat vid midnatt och vid Mariemäss, dvs 15 augusti, man skall ha utgått från Delsbo, garnisonens båtar skall ha legat alldeles intill borgen och man använde sig av eldpilar.

Det tycks finnas en tendens att knyta sådana här stormningar till helgondagar. Det behöver man nu inte ta alldeles bokstavligt, det kan vara ett stöd för minnet, men antar vi Karlskrönikans uppgifter om en start vid Borganäs i slutet av juni som riktig, så verkar mit-

ten av augusti vid Faxeholm som ganska plausibelt. Att upproret utgick från Delsbo är inte alls otroligt. Denna typ av uppror organiserades oftast av tingsmenigheter och i Delsbo hölls landsting för Hälsingland.

Huruvida uppgiften om båtarna stödjer tolkningen om pålnings funktion av kaj snarare än som skyddspålning vill jag låta vara öppet. När det gäller eldpilarna så finns det emellertid underlag för funderingar. Det finns nämligen åtskilliga bevis för att det verkligen har stått en ordentlig strid på Faxeholm och att borgen verkligen har förintats i denna strid.

Armborstpilar har påträffats i lägen som visar att borgen har beskjutits utifrån från åtminstone söder öster och norr. I den norra väggen till det hus som innehöll den stora spisanläggningen vid borggården har en mängd armborstpilar satt sig och när huset brann ner så har dessa kommit att ligga i den gamla vägglinjen. Måhända är detta just fråga om eldpilarna i visan nedtecknad 250 år senare.

1994 påträffades på Faxeholms sydöstra sida två stycken kanonkulor av kalksten, troligen avsedda för s.k. föglare. De återfanns i lägen som gör att man inte kan utesluta att de har avfyrats in emot borgen, dvs. att upproret skulle kunna ha haft tillgång till artilleri.

Det finns andra vapendetaljer spridda inom området. På borggårdsytan påträffades en doppsko till en svärdsslida och några fingerplåtar till en pansarhandske, vid palissaden i norr hittades en trasig sporre och en nyckelknippa inte långt från varandra – var det en herreman som stupade där? – och i in-

gången till källarstugan låg ännu en doppsko och en stor vapenkniv, som hade brutits vid fästet. Inte långt ifrån låg en flåhacka – var det en allmogeman som föll där? 1937 vid bygget av Faxeholmsgatan (alltså vid brofästet), hittades ett stort tvåhandssvärd. Varför just där? Och varför togs ett så ståtligt vapen inte till vara? Var det en officer som högs ned vid vindbryggan och tappade svärdet i vattnet så att det kom att undgå upptäckt i 503 år? Detta är naturligtvis vilda spekulationer, men någonsans i en forskningsprocess så måste man få tillåta sig sådana också.

Sant är i alla fall att fästet brändes ”nidher i grund” och förstörelsen var verkligen fullständig. Resterna efter bebyggelsen är mycket vaga idag. I östra slutningen ligger massor av stora stenblock, så det verkar som om man tagit sig före med att vräka ut stenarna i palissadvallarna utför slänten. Fästet skulle svårligen kunna tas i bruk igen.

Om fynden är ganska rikliga på Faxeholm, så är fallet det motsatta på Borganäs. Vi har knappast hittat en enda armborstpilspets som kan knytas till förstörelsefasen och dessutom verkade borgen renrakad på föremål. Att den har brunnit, och det ordentligt, visar teglets förslaggade och förvridna former. Brasan har varit så fruktansvärd att teglet i salsgolvet har börjat smälta redan innan källartaket slutgiltigt störtade in. Smält tegelslag har droppat och runnit. Temperaturen måste ha varit minst 1200 grader.

Min tolkning är alltså att Faxeholm har stormats och bränts ned under pågående strid – kanske har eldpilar använts – medan Borganäs’ garnison san-

nolikt har gett upp utan strid. Eventuellt kan en mindre strid ha stått närmre in emot kungsgårdsområdet. Borgen har sedan plundrats grundligt och först därefter satts i brand.

Efteråt

Upprørsstyrkorna drog vidare. Från Borganäs gick man mot Köpingshus, från Faxeholm seglade man över till Åland och belägrade Kastelholm, men vad hände sedan vid de båda borgarna?

Faxeholm låg som en sotig ruin – i svartom brandom, som det står i visan – i nästan 100 år innan en truppstyrka slog tillfällig bivack där i Gustav Vasas tid. Därefter överlämnades platsen till växtligheten.

Vid Hushagen i Tuna och på Borganäs hann det emellertid inte gå fem år ens innan vissa aktiviteter kom igång. Då vi grävde blev vi tvungna att först schakta ner över två meter tjocka mjälamassor innan vi nådde borggårdsytan. Ett närmare studium av lagerbilderna visade att påförandet av all denna mjäla måste ha skett ganska snart efter 1434 eftersom knappast någon humus- eller kulturlagertillväxt ägt rum. Partiet över mangårdsbyggnadens ruin hade dock inte fyllts över. Vad betydde detta? Vi skulle få oväntad hjälp från historikerhåll och det faktiskt – av en sällsam tillfällighet – under pågående grävning.

Väpnaren och rådsmedlemmen Mats Ödgislesson (Lillie), en av Karl Knutssons närmaste män, står som adressat på ett länge obeaktat och odaterat brev i Riksarkivet, vilket blev föremål för historikern Mats Johanssons uppmärksamhet. Han lyckades visa att det handlar om någonting så sensationellt som

Borganäs' och kungsgårdens förvaltning efter Engelbrektsupproret. Johanson daterar brevet till den 14 april 1439, "den helige Valerianus' dag".

Brevet är en förvaltningsrapport från en i övrigt okänd lägre ämbetsman, Birger djäkn, vilken uppenbarligen fått till uppgift att försöka reorganisera den lokala förvaltningen. Detta har varit allt annat än lätt. Det är uppenbart att Dalarnas allmoge nu hade insett att de var en maktfaktor att räkna med. Birger fick ingen hjälp vid återuppbyggnadsarbetena så som det stipulerades. Man ville inte göra dagsverken och inte heller leverera livsmedel till besättningen vid kungsgården. Denna tycks ha levat på svältgränsen. Man saknar humle, utsäde och arbetshäst och utestående fordringar "känns de inte vid". Ett mycket intressant avsnitt nämner att han försöker få tillbaka "det som fördes bort från huset". Detta är den enda kända skriftliga notisen om att Borganäs plundrades innan det brändes 1434. "Somt får jag igen och somt dölja de", skriver Birger. Det är ytterst sällan som de relativa styrkeförhållandenas betydelse träder oss så klart och dramatiskt till mötes från vår medeltid.

Att man skulle ha arbetat med att återuppföra Borganäs fäste framgår inte uttryckligen av brevet, men antydningssvis framgår att så troligen var fallet, bl.a. så väntar han på en bössa, dvs. en kanon. Brevet lämnar för övrigt en del intressanta upplysningar om områdets topografi, bl.a. så är detta det enda ställe där kvarnen nämns.

Birgers uppgift var honom övermäktig. Arbetet på att återuppbygga Borganäs avbröts sedan mjälan som skulle höja borgkullen hade fraktats dit. Längre fram på 1400-talet övertog tingsgården vid kyrkan kungsgårdens roll. I 1540 års skattelängder står: "Hushagen låg fordom både för skatt och markegäld nu ligger för en hästehaga under tingsgården och görs intet utav."

Dalarnas bergsmän och allmoge hade inte bara fått sin självmedvetenhet stärkt genom upproret. Brännandet av Borganäs, liksom oviljan att hjälpa till med återuppbyggnaden 1439, kom så småningom också att skapa ett nytt ekonomiskt utrymme. För första gången på mycket länge tycks man ha kunnat få behålla ett litet överskott.

Det flitiga borgbrännandet 1434 kan inte enbart förklaras som handlingar i affekt. Det måste också anses vara ett uttryck för en medveten politik från upprorsmännens sida. Genom att lägga så många fogdefästen i svartom brandom undanröjde man den kanske viktigaste orsaken till det höga skattetrycket under den äldre unionstiden. Att så få återuppbyggdes av kronan berodde nog delvis på att denna typ av anläggningar, i och med eldvapnens gradvisa inträde på skådeplatsen, började bli omoderna, men minst lika viktigt var nog att det visade sig ekonomiskt omöjligt. Måhända visste upprorets ledning att detta skulle bli fallet.

Mats Mogren

Litteratur:

Om undersökningarna av Borganäs kan man läsa i Mats Mogren & Kenneth Svensson: *Bondeplågarrens borg* utgiven av Riksantikvarieämbetet 1988. Där finns även Birger djäkns brev publicerat. Den motsvarande boken om Faxeholm är ännu inte skriven, men man kan läsa om projektet i ett flertal artiklar, t.ex. Mats Mogren: "The Faxeholm project: an archaeological attempt to check on the normative sources regarding taxation" i boken *Castella Maris Baltici 1*, Åbo 1993.

Båda borgarna har behandlats i Mats Mogren & Kenneth Svensson: "The Landscape of Power in a Medieval Marginal Area" i boken *Rescue and Research. Reflections of Society in Sweden 700-1700 A.D.* utgiven av Riksantikvarieämbetet 1992, och i

Mats Mogren: "The Bailiff's Craftsmen. A study of Two Administrative Castles from the Fifteenth Century" i *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1993-1994*.

Om Faxeholm satt i dess historiska och maktpolitiska sammanhang kan man läsa i Mats Mogren: "Maktens landskap i det medeltida Hälsingland", *Bebyggelsehistorisk Tidskrift 27*, 1994.

Om undersökningarna på Trollaborg står att läsa i Magnus Stibéus: "Ed och Trollaborg – by, gård, borg och sägen" i boken *Borgar från forntid och medeltid i Västsverige*, utgiven av Göteborgs arkeologiska museum 1992. Om undersökningarna på Edsholm berättas i Eva Svensson: "Life in the Bailiff's Castle of Edsholm" i *Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum 1993-1994*.